

Rett til å mestre eget liv

Handlingsplan

Opplæring av pasienter og pårørende

Helse Midt-Norge

2012 - 2016

INNHOOLD:

1. INNLEDNING.....	3
1.1 ARBEIDSGRUPPE.....	3
1.2 PERSPEKTIVSKIFTE.....	4
1.3 BAKGRUNN OG STATUS I HELSE MIDT-NORGE.....	4
1.4 HVA ER OPPLÆRING AV PASIENTER OG PÅRØRENDE?	5
1.5 EFFEKT AV OPPLÆRING AV PASIENTER OG PÅRØRENDE.....	6
1.6 MÅL FOR OPPLÆRING AV PASIENTER OG PÅRØRENDE	7
2. SATSNINGSOMRÅDER.....	7
2.1 OPPLÆRING AV PASIENTER OG PÅRØRENDE I STANDARDISERTE PASIENTFORLØP.....	7
2.2 KOMPETANSE I OPPLÆRING: HELSEPEDAGOGIKK.....	8
2.3 KUNNSKAPSBASERT OPPLÆRING AV PASIENTER OG PÅRØRENDE	8
2.4 KUNNSKAP OM OPPLÆRING I GRUNNUTDANNINGER VED UNIVERSITET OG HØGSKOLER.....	9
2.5 KVALITETSINDIKATORER	9
2.6 BRUKERMEDVIRKNING I OPPLÆRING AV PASIENTER OG PÅRØRENDE	9
2.7 SAMHANDLING MELLOM SPESIALISTHELSETJENESTEN OG KOMMUNENE OM OPPLÆRING AV PASIENTER OG PÅRØRENDE.....	10
2.8 LIKEVERDIGE HELSETJENESTER	10
2.9 RIKTIG LEGEMIDDELBRUK.....	10
2.10 INFORMASJONSUTVEKSLING/IKT/E-HELSE	11
2.11 SYSTEMATISERING OG BEKJENTGJØRING AV OPPLÆRINGSTILTAK	11
3. REFERANSER.....	12

1. Innledning

Kunnskap og medbestemmelse er en forutsetning for forebygging og mestring av sykdom og/eller funksjonsnedsettelse. Dette gjenspeiles i bl.a. Spesialisthelsetjenesteloven (1) der opplæring av pasienter og pårørende er en av de fire oppgavene som sykehusene særlig skal ivareta. Det betyr at opplæring skal tilbys pasienter og pårørende innenfor somatikk, psykisk helsevern og rusbehandling.

Hensikten med en handlingsplan for opplæring av pasienter og pårørende er å bidra til kvalitetsmessige gode opplæringstilbud i helseregionen. Planen har tatt opp i seg framtidens utfordringer skissert i Samhandlingsreformen (2) og Nasjonal helse- og omsorgsplan (3). Den bygger på følgende målsettinger i Strategi 2020 (4):

- Styrket innsats for de store pasientgruppene
- Kunnskapsbasert pasientbehandling
- En organisering som underbygger gode pasientforløp
- Rett kompetanse på rett sted til rett tid

1.1 Arbeidsgruppe

Helse Midt-Norge RHF ba høsten 2011 Regionalt fagnettverk for opplæring av pasienter og pårørende om å utarbeide et forslag til handlingsplan for opplæring av pasienter og pårørende, i samarbeid med representanter fra brukere og kommuner. Deltagere i arbeidsgruppen har vært:

- Toril Kvisvik, Helse Møre og Romsdal HF
- Ann Kathrin Hagen Røstad, Helse Nord-Trøndelag HF
- Borghild Lomundal, St. Olavs Hospital HF
- Siri Haugedal, Sykehusapotekene i Midt-Norge HF
- Anne Kathrine Gårdvik, Rusbehandling Midt-Norge HF
- Randi Erdal, Helse Møre og Romsdal HF
- Unni Dahl, Helse Midt-Norge RHF
- Lise Lundbom Støylen, St. Olavs Hospital HF, Leder for Regionalt fagnettverk
- Jan Ole Bolsø, Helse Møre og Romsdal HF, Sekretær for Regionalt fagnettverk
- Arthur Mandahl, Regionalt Brukerutvalg

Handlingsplanen har vært behandlet i avdeling for Helsefag, forskning og utdanning i Helse Midt-Norge RHF, Regionalt brukerutvalg, Forskergruppe for pasientopplæring og brukervedvirkning ved Institutt for Samfunnsmedisin NTNU og Regionalt fagsjefmøte. Planen ble behandlet i ledergruppen for Helse Midt-Norge RHF 08.05.12.

1.2 Perspektivskifte

Økt oppmerksomhet på læring, mestring og brukermedvirkning er en del av en større utvikling i helsetjenesten. Befolkningen har mer kunnskap om helsetjenestene og pasientene / brukerne får nye roller gjennom lovfestede rettigheter (5).

Pasienter og pårørende (brukerne) har rett til å medvirke både på individ- og systemnivå. I dette ligger blant annet at brukerne skal ha innsikt i egen helsetilstand, innholdet i behandlingstilbudet og innflytelse på selve behandlingen (6). I ytterste konsekvens vil det si at pasienten får kompetanse til å forebygge og håndtere egen sykdom.

Det er tre sentrale perspektiv som er vektlagt i handlingsplanen:

Pasientens møte med hverdagen

Endring i perspektivet er flyttet fra pasientens møte med helsetjenesten til pasientens møte med hverdagen. Pasientrollen endres fra å være en passiv mottaker av helsetjenester til å bli en aktiv deltager der pasienten tar et større ansvar for egen helse og har innflytelse på egen diagnostikk, behandling, opplæring og rehabilitering.

Integrere læring i pasientforløp

Det er et økt fokus på pasientforløp både internt i og mellom spesialist- og kommunehelsetjenesten. Det krever et endret perspektiv for å ivareta integrering av læring i pasientforløpene.

Samarbeid

I Samhandlingsreformen (2) og Nasjonal helse- og omsorgsplan (3) legges det vekt på at pasientene skal få et bredest mulig tilbud av god kvalitet i nærmiljøet. Perspektivet på spesialisthelsetjenestens ansvar for opplæring av pasienter og pårørende må dermed ses i sammenheng med det tilbudet pasienten får andre steder; i kommuner, i private og frivillige organisasjoner.

1.3 Bakgrunn og status i Helse Midt-Norge

For å møte nye oppgaver i spesialisthelsetjenesten ble det i 1997, etter initiativ fra Helse- og sosialdepartementet, brukerorganisasjoner og arbeidstakerorganisasjoner, opprettet et prosjekt; Lærings- og mestringssenter ved Aker sykehus. Dette senteret fikk senere status som nasjonalt kompetansesenter (Nasjonalt kompetansesenter for Læring og Mestring, NK LMS). Hovedoppgaven var å fremme etablering av lærings- og mestringssentre (LMS) i spesialisthelsetjenesten. Et LMS er en møteplass for helsepersonell, erfarne brukere, pasienter og deres pårørende som legger til rette for at pasienter og pårørende skal få kunnskap og bistand til mestre sykdom og helseforandringer.

NK LMS utviklet modellen ”Standard metode”, en arbeidsform som benyttes ved alle landets lærings- og mestringssentre. Standard metode er utviklet fra ”Demings sirkel”, en internasjonal modell for kvalitetsforbedring (7). Standard metode bygger på at brukernes erfaring med det å leve med sykdom og helsepersonells fagkunnskap, skal integreres både i planlegging, gjennomføring og evaluering av opplæringstiltakene.

Helse- og omsorgsdepartementet (HOD) har gjennom bestiller-/oppdragsdokument til Helse Midt-Norge RHF stilt krav om at pasienter og pårørende som har behov for opplæring, skal få et kvalitativt godt tilbud om dette og at opplæringen skal bidra til å fremme uavhengighet, selvstendighet og evnen til å mestre eget liv. Det er lagt vekt på at det skal være lærings- og mestringssenter ved alle helseforetak og at brukerne skal medvirke systematisk i utviklingen av tjenestetilbudene (8, 9).

Helse Midt-Norge RHF stilte i 2003 krav om opprettelse av lærings- og mestringssentre i helseforetakene i regionen. Lærings- og mestringssentrene skulle etableres for å være en ressurs og støtte for pasient- og pårørendeopplæring i de kliniske avdelingene.

I de påfølgende årene har Helse Midt-Norge RHF, i tråd med bestilling fra HOD, lagt vekt på at helseforetakene skal (10):

- Utvikle gode opplæringstilbud i spesialisthelsetjenesten
- Integre opplæring i behandling og habilitering/rehabilitering
- Bidra til kunnskapsutvikling innen pasient- og pårørendeopplæring

Det er lærings- og mestringssenter ved alle helseforetak i Midt-Norge, men de er ulikt organisert. Rusbehandling Midt-Norge har et regionalt Lærings- og mestringssenter og Sykehusapotekene i Midt-Norge HF ivaretar opplæringsoppgaven uten et eget lærings- og mestringssenter. Det er opplæringskoordinatorer/opplæringsansvarlige i kliniske avdelinger som er et bindeledd mellom avdelingene og lærings- og mestringssenteret.

Lærings- og mestringssenteret samarbeider med de kliniske avdelingene og bidrar til god kvalitet i opplæringen av pasienter og pårørende gjennom:

- Utvikling av helsepedagogisk kompetanse
- Tilrettelegging for brukermedvirkning
- Evaluering av opplæringstiltak

Helsepedagogikk forstås her som bruk av pedagogiske virkemidler i helsetjenesten for å fremme læring, mestring og helse. Videre forstås læring som relativt langvarig endring av kunnskaper, ferdigheter og holdninger, mens mestring dreier seg om opplevelse av å ha krefter til å møte utfordringer og følelse av å ha kontroll over eget liv (12).

I 2005 opprettet Helse Midt-Norge RHF en forskerstilling knyttet til Institutt for Samfunnsmedisin ved NTNU. Dette har utviklet seg til en større forskergruppe for pasientopplæring og brukermedvirkning, som har etablert og er navet i et regionalt forskningsnettverk, og som bidrar til en nærmere kobling mellom forskning og klinisk arbeid.

I 2010 ble det opprettet et regionalt fagnettverk for opplæring av pasienter og pårørende for å støtte opp under pasient- og pårørendeopplæringen i regionen. Fagnettverket består av representanter fra helseforetakene og ledes av en klinikksjef ved St. Olavs Hospital.

1.4 Hva er opplæring av pasienter og pårørende?

Opplæring dreier seg om å tilrettelegge betingelsene for at pasienten selv blir i stand til å utvikle ideer, ta beslutninger og handle på kvalifisert grunnlag. Opplæringen skal gi pasienter

og pårørende kunnskap, ferdigheter og holdninger og slik bidra til at de kan håndtere sykdom og fremme helse i hverdagen.

Når et familiemedlem har en kronisk sykdom eller nedsatt funksjonsevne, er det ikke bare pasienten som trenger opplæring og veiledning. Familie og andre nærstående må takle utfordringer når nye situasjoner oppstår og livssituasjonen endrer seg. Opplæring skal bidra til å gi pårørende kunnskap og innsikt til å mestre det nye livet samt til å være en ressurs og støtte for pasienten.

Opplæring av pasienter og pårørende defineres som et sett planlagte aktiviteter igangsatt for å bedre pasientens helseatferd og helsestatus (11). Opplæringen kan gis både individuelt og i grupper, den kan tilbys personer med en bestemt diagnose eller være diagnoseuavhengig. I spesialisthelsetjenesteloven brukes ”opplæring av pasienter og pårørende” mens i forbindelse med kommunale helsetjenester omtales ofte opplæring som ”lærings- og mestringsaktiviteter”. Dette omfatter ulike former for undervisning, veiledning eller ferdighetstrening.

Handlingsplan for opplæring av pasienter og pårørende legger vekt på gruppeopplæring med LMS som en helsepedagogisk og organisatorisk ressurs for de kliniske avdelingene. Intensjonen er at oppbygging av helsepedagogisk kompetanse også skal styrke den individuelle opplæringen i pasientforløpene.

1.5 Effekt av opplæring av pasienter og pårørende

Det finnes etter hvert en del forskning på pasientopplæring, men det er fremdeles usikkert hvilken type opplæring som er best, hvilke områder effekten viser seg på og hvor lenge effekten varer (13). Opplæringens rolle i helhetlige pasientforløp er imidlertid et nytt område som det ikke er forsket på.

I en oversikt over studier som har målt effekt av ulike opplæringstiltak for pasienter med kroniske sykdommer, fant man at 64 % av studiene rapporterte bedring etter opplæringen. Effektmål i opplæringstiltak er ofte mestringssevne, kunnskap og symptomhåndtering (13).

Det finnes også noen danske og norske kunnskapsoppsummeringer gjennomført av helsemyndighetene:

- *Effekt av gruppeundervisning i pasient- og pårørendeopplæring: En oppsummering av systematiske oversikter* (14)
- *Sundhedspædagogik i patientuddannelse. En litteraturbaseret gjennomgang af udvalgte sundhedspædagogiske begrebers anvendelse i patientuddannelse* (15)
- *Patientuddannelse - en medicinsk teknologivurdering/MTV* (16)

Hovedfunnene fra Kunnskapssenterets oppsummering (14) viser at dokumentasjonsgrunnlaget innen pasient- og pårørendeopplæring pr. i dag er lavt, noe som gjør det vanskelig å trekke konklusjoner. Gruppeundervisning ser ut til å ha positiv effekt på psykososiale utfall som psykisk helse, mestring, relasjoner og kunnskap om egen sykdom.

I 2006 startet et evalueringsarbeid i Helse Midt-Norge som viser at opplæringstiltak har effekt på deltakernes mestringsevne. Dette er et samarbeid mellom lærings- og mestringssentrene og forskergruppe for pasientopplæring og brukermedvirkning ved Institutt for samfunnsmedisin ved NTNU.

1.6 Mål for opplæring av pasienter og pårørende

Hovedmålet for opplæring av pasienter og pårørende er å bidra til selvstendighet og evne til å mestre eget liv.

Handlingsplanen har fire delmål. Opplæring av pasienter og pårørende skal:

- Integreres i helhetlige pasientforløp
- Benytte helsepedagogisk kompetanse
- Være kunnskapsbasert
- Ta utgangspunkt i både fagkompetanse og brukerkompetanse

Disse målene ligger til grunn for satsningsområdene og tiltakene i handlingsplanens del 2.

2. Satsningsområder

I tillegg til Strategi 2020 bygger Handlingsplan for opplæring av pasienter og pårørende på Langtidsbudsjett/langtidsplan 2012-2015 (17) og tidligere Handlingsprogram for pasient- og pårørendeopplæring (12).

2.1 Opplæring av pasienter og pårørende i standardiserte pasientforløp

Pasient- og pårørendeopplæring skal være en naturlig del av pasientforløpene både i og mellom spesialisthelsetjenesten og kommunehelsetjenesten. Spesialisthelsetjenesten må ha systemer for å sikre at pasienter og pårørende får informasjon og opplæring som setter den enkelte i stand til å medvirke i eget behandlings- og tjenestetilbud.

Tiltak	Ansvar	Igangsatt
Implementere overordnet retningslinje for pasient- og pårørendeopplæring i standardiserte pasientforløp.	Helseforetak	2012
Integrere opplæring av pasient og pårørende i utarbeiding og gjennomføring av standardiserte pasientforløp.	Helseforetak	2012

2.2 Kompetanse i opplæring: Helsepedagogikk

Helsepedagogikk er bruk av pedagogiske virkemidler i helsetjenesten for å fremme læring, mestring og helse. Helsepersonell med ansvar for opplæring av pasienter og pårørende trenger kompetanse i helsepedagogikk. Lærings- og mestringssenteret skal være en pedagogisk og organisatorisk ressurs i helseforetakene og bidra til å bygge opp helsepedagogisk kompetanse i de kliniske avdelingene.

Tiltak	Ansvarlig	Igangsatt
Lærings- og mestringssenteret skal arrangere kurs i helsepedagogikk for ansatte i helseforetaket og kommuner.	Helseforetak	2012

2.3 Kunnskapsbasert opplæring av pasienter og pårørende

Både pasienter, pårørende og helsepersonell skal kunne ta godt informerte valg om diagnostikk og behandling. Det er et overordnet mål i Helse Midt-Norge å etablere og drive kunnskapsbasert praksis i spesialisthelsetjenesten. I tillegg er det behov for dokumentasjon gjennom evaluering og kvalitetssikringsarbeid i den daglige virksomheten.

Evaluering av pågående virksomhet

Evaluering av opplæringstiltak har pågått i Helse Midt-Norge siden 2006 som et samarbeid mellom lærings- og mestringssentrene og forskergruppe for pasientopplæring og brukermedvirkning ved Institutt for samfunnsmedisin, NTNU. Spørreskjemaet Patient Activation Measure (PAM) (18), på norsk kalt Pasientaktiveringsmål, ble høsten 2006 valgt tatt i bruk ved lærings- og mestringssentrene i Helse Midt-Norge som det skjemaet som best ville representere målet med pasientopplæring (19). Pasientaktiveringsmål er et instrument utviklet for å gi et mål på kunnskap, ferdigheter og evne til å mestre egen helse og helsetjenestebruk. Den norske versjonen har god validitet og verktøyet er velegnet til evaluering av tiltak som skal stimulere pasienter til å ta en aktiv rolle i håndteringen av egen helse.

Tiltak	Ansvarlig	Igangsatt
Videreføre og tilrettelegge for bruk av PAM som evalueringsverktøy av opplæringstiltak	Helseforetak	2012
Ta initiativ til andre aktuelle evalueringsverktøy tilpasset rus og psykisk helse	Helse Midt-Norge RHF	2014
Ta initiativ til andre aktuelle evalueringsverktøy rettet mot barn, ungdom og foreldre	Helse Midt-Norge RHF	2014

Forskning og utvikling

For å bygge opp fagområdet for opplæring av pasienter og pårørende trengs det en målrettet forskningsinnsats. Forskningen må ta utgangspunkt i daglig virksomhet for å sikre relevans slik at resultatene får direkte betydning for videre virksomhet. Det er derfor viktig med forskningsbasert kunnskap om hva som gjøres og effekten av dette, samt studier på hva en mener vil gi effekt.

Tiltak	Ansvarlig	Igangsatt
Forskning på innsamlede PAM-data	Helse Midt-Norge RHF	2012
Videreføre forskerstilling og regional forskergruppe for pasientopplæring og brukermedvirkning ved Institutt for samfunnsmedisin, NTNU	Helse Midt-Norge RHF	2012
Utarbeide en regional strategiplan for forskning innen feltet pasient- og pårørendeopplæring	Universitetsklinikken, St. Olavs hospital	2013
Integrere tilgjengelig forskningskunnskap med klinisk erfaring og pasientens verdier og preferanser i det kliniske arbeidet	Helseforetakene	2012

2.4 Kunnskap om opplæring i grunnutdanninger ved universitet og høyskoler

Fremtidige helsearbeidere skal ha grunnleggende kunnskap om opplæring av pasienter og pårørende.

Tiltak	Ansvarlig	Igangsatt
Arbeide for at universitet og høyskoler tar inn pasient- og pårørendeopplæring som tema i helseutdanningene	Helse Midt-Norge RHF	2012

2.5 Kvalitetsindikatorer

I opplæringen av pasienter og pårørende er det nødvendig å utvikle indikatorer som kan måle aktivitet og sikre kvalitet.

Tiltak	Ansvarlig	Igangsatt
Vurdere bruk av nasjonal kursdatabase som styringsverktøy	Helse Midt-Norge RHF	2014
Fremme prosjekter som kan hente ut kvalitetsindikatorer fra evalueringsverktøyet PAM	Helse Midt-Norge RHF	2014
Innføre erfaringer fra pasient- og pårørendeopplæring i brukerundersøkelser	Helse Midt-Norge RHF	2013

2.6 Brukermedvirkning i opplæring av pasienter og pårørende

Et viktig tiltak i Strategi 2020 er at virksomheten legger til rette for aktiv brukermedvirkning i behandling og på systemnivå. I pasient- og pårørendeopplæring skjer dette i et likeverdig samarbeid mellom brukerrepresentanter og fagpersoner i planlegging, gjennomføring og evaluering av opplæringstiltak. Videre har bruker-/interesseorganisasjonene mange informasjons- og opplæringstiltak som kan integreres i lærings- og mestringsarbeidet.

Tiltak	Ansvarlig	Igangsatt
Lærings- og mestringssenteret og kliniske avdelinger skal bidra til at brukermedvirkning integreres i alle opplæringstiltak	Helseforetak	2012
Lærings- og mestringssenteret skal ha et systematisk samarbeid med brukerutvalg og brukerorganisasjoner	Helseforetak	2012

2.7 Samhandling mellom spesialisthelsetjenesten og kommunene om opplæring av pasienter og pårørende

Helsetjenesten utfordres til å finne nye løsninger for å møte framtidens behov (2). Nasjonal helse- og omsorgsplan (4, side 88) skisserer et behov for oppgavefordeling mellom helseforetakene og kommunene. En viktig prioritering i Strategi 2020 (3) er desentraliserte helsetilbud til de store pasientgruppene. Det betyr at sykehusene skal ha et særlig fokus på tilbudet til pasienter med kronisk sykdom i samhandlingen med kommunehelsetjenesten.

Tiltak	Ansvarlig	Igangsatt
Pasient- og pårørendeopplæring skal tas inn i samarbeidsavtalen mellom spesialisthelsetjenesten og kommunene	Helseforetak	2012
Utvikle lærings- og mestringstilbud for de store pasientgruppene og personer med kronisk sykdom sammen med kommunene	Helseforetak	2012
Utvikle diagnosespesifikke opplæringstiltak i spesialisthelsetjenesten	Helseforetak	2012
Etablere samarbeid med kommunal lærings- og mestringsevne og frisklivssentraler	Helseforetak	2012

2.8 Likeverdige helsetjenester

Helseforetakene skal yte likeverdige helsetjenester og tilby opplæring til pasienter og pårørende, uavhengig av deres kulturbakgrunn, tro, tilhørighet og funksjonsnivå. Det er et mål å styrke helsepersonells språk- og kulturkompetanse.

Tiltak	Ansvarlig	Igangsatt
Spesialisthelsetjenestens opplæringstiltak skal ta hensyn til universell utforming og være tilgjengelig uavhengig av språk, kultur og funksjonsnivå.	Helseforetak	2012

2.9 Riktig legemiddelbruk

Pasient og pårørende har behov for kunnskap om legemiddelhåndtering og legemiddelbruk. Det er et mål å oppnå maksimalt god helse gjennom riktig bruk av legemidler.

Tiltak	Ansvarlig	Igangsatt
Samtale om legemidler i forbindelse med innleggelse og polikliniske konsultasjoner	Helseforetak	2012

Benytte kompetanse fra sykehusapotekene i opplæring og i samarbeid med lærings- og mestringssentra	Helseforetak	2012
Inkludere sykehusapotekene i avtaler med kommunene som omhandler opplæring i legemiddelbruk og legemiddelhåndtering.	Helseforetak	2012

2.10 Informasjonsutveksling/IKT/E-helse

Forventningene fra befolkningen er at det er mulig å kunne skaffe seg relevant informasjon, kunnskap og faglige råd ved hjelp av nettets muligheter til å overføre lyd, tekst og bilde.

E-helse er en samlebetegnelse som omfatter bruk av informasjons- og kommunikasjonsteknologi (IKT) i helsetjenesten med mål om å bidra til økt kvalitet, sikkerhet og effektivitet (20). En satsing på E-helse skal understøtte helsetjenestene, inkludert området pasient- og pårørendeopplæring.

Virkemidlene som i større grad kan tas i bruk i pasientopplæringen omhandler e-læring, webinformasjon, helsefilmer, sosiale medier og digitale dialoger mellom brukere og mellom helsepersonell og brukere. I dag er det ingen utbredt og systematisk bruk av E-helseverktøy innenfor opplæring av pasienter og pårørende.

Tiltak	Ansvarlig	Igangsatt
Stimulere til økt bruk av E-helse innen opplæring av pasienter og pårørende i helseforetak, regionalt og nasjonalt	Helse Midt-Norge RHF	2013
Utvikle E-tiltak i pasientforløp som fremmer pasientens og pårørendes mestring	Helse Midt-Norge RHF	2013

2.11 Systematisering og bekjentgjøring av opplæringstiltak

Helsepersonell og brukere må ha kjennskap til hva som finnes av tiltak. Oversikt over lokale og regionale opplæringstiltak i Midt-Norge skal etableres gjennom en nasjonal kursdatabase.

Tiltak	Ansvarlig	Igangsatt
Informasjon om opplæringstiltakene skal være tilgjengelig til brukergruppene (f.eks websider, «pasientterminal», brosjyrer og lignende)	Helseforetak	2012
Delta i etablering og videreutvikling av Nasjonal kursdatabase	Helse Midt-Norge RHF	2012
Kursdatabasen skal implementeres i foretakene og Lærings- og mestringssenteret skal bidra i arbeidet	Helseforetak	2013
Kursdatabasen skal gjøres kjent for fagpersoner i kommunene, brukerorganisasjoner, pasienter og pårørende i Midt-Norge	Helseforetak	2013

3. Referanser

1. Helse- og omsorgsdepartementet (HOD) (1999): Lov om spesialisthelsetjenesten m.m. (spesialisthelsetjenesteloven).
<http://www.lovdatab.no/all/nl-19990702-061.html>
2. Helse- og omsorgsdepartementet (2009): St.melding.nr.47 (2008-2009) Samhandlingsreformen - Rett behandling – på rett sted – til rett tid
<http://www.regjeringen.no/pages/2206374/PDFS/STM200820090047000DDDPDFS.pdf>
3. Helse Midt-Norge RHF (2010): Strategi 2020
<http://www.helse-midt.no/no/Aktuelt/Strategi-2020/>
4. Helse- og omsorgsdepartementet (HOD) (2011): Nasjonal helse- og omsorgsplan (2011-2015)
<http://www.regjeringen.no/pages/16251882/PDFS/STM201020110016000DDDPDFS.pdf>
5. Helse- og omsorgsdepartementet (HOD) (1999): Lov om pasient- og brukerrettigheter (pasient- og brukerrettighetsloven).
<http://www.lovdatab.no/all/hl-19990702-063.html>
6. Helse Midt-Norge RHF (2010): Handlingsplan for brukermedvirkning i Helse Midt-Norge (2010 – 2015)
<http://www.helse-midt.no/upload/Brukermedvirkning/Handlingsplan%20for%20brukermedvirkning%20i%20Helse%20Midt-Norge%202010-2015%20%20Vedtatt%2016%2012%2009.pdf>
7. Langle, Nolan, Nolan, Norman, Provost: The Improvement Guide, New York; Jossey Bass, 1996
8. Helse- og omsorgsdepartementet (HOD) (2007 – 2010): Oppdragsdokumentene til Helse Midt-Norge RHF 2007-2010.
<https://ekstranett.helse-midt.no/1001/Foretaksmtter/Forms/AllItems.aspx>
9. Helse- og omsorgsdepartementet (HOD) (2005 – 2006): Bestillerdokument til Helse Midt-Norge RHF 2005 – 2006.
<https://ekstranett.helse-midt.no/1001/Foretaksmtter/Forms/AllItems.aspx>
10. Helse Midt-Norge RHF (2003-2011): Styringsdokument 2003-2011
<https://ekstranett.helse-midt.no/1001/Foretaksmtter/Helse%20Nordtrøndelag%20HF%202003.pdf>
11. Lorig, K 2001, "Patient Education-A practical approach", Sage Publications
12. Helse Midt-Norge RHF (2004): Handlingsprogram for pasient- og pårørende opplæring 2004 -2007
<http://www.helse-midt.no/upload/77385/pp-hprogram.pdf>
13. Coulter A and Ellins J. (2006) Patient-focused interventions: A review of the evidence. Quest for Quality and Improved Performance (QUIP). The Health Foundation and Picker Institute Europe
<http://www.health.org.uk/public/cms/75/76/313/526/Patient%20focused%20interventions.pdf?realName=juNCmR.pdf>
14. Austvoll-Dahlgren A, Nøstberg AM, Steinsbekk A, Vist GE (2011) Effekt av gruppeundervisning i pasient- og pårørendeopplæring: En oppsummering av systematiske oversikter nr 09–2011, Rapport fra Kunnskapssenteret nr 9-2011. Oslo: Nasjonalt kunnskapssenter for helsetjenesten
<http://www.kunnskapssenteret.no/Publikasjoner/Effekt+av+gruppeundervisning+i+pasient-+og+p%C3%A5r%C3%B8rendeoppl%C3%A6ring.12442.cms?threepagenor=1>
15. Grabowski D, Bruun-Jensen B, Willaing I, Zoffmann V, Schiøtz MA.(2010): Sundhedspædagogik i patientuddannelse. En litteraturbaseret gjennomgang af udvalgte sundhedspædagogiske begrebers anvendelse i patientuddannelse. Steno Center for sundhedsfremme og patientbehandling. Gentofte,
<http://www.steno.dk/documents/sundhedsfremme/dokumenter/basisrapport.pdf>
16. Sundhedsstyrelsen, Monitorering & Medicinsk Teknologivurdering (2009). Patientuddannelse – en medicinsk teknologivurdering. Medicinsk Teknologivurdering 2009; 11(3) København
<http://www.sst.dk/mtv>
17. Helse Midt-Norge RHF (2010): Sak 57/11 Langtidsplan og budsjett Helse Midt-Norge 2012 – 2017
<https://ekstranett.helse-midt.no/1001/Sakspapirer/sak%2057-11%20LTP%20LTB%20Helse%20Midt-Norge%202012-2017.pdf>
18. Hibbard JH, Mahoney ER, Stockard J et al. (2005): Development and testing of a short form of the patient activation measure. Health Serv Res 2005; 40: 1918 – 30
19. Steinsbekk A.(2008): Måling av effekt av pasientopplæring. Tidsskrift for Den Norske Legeforening 2008; 128: 2316-8
<http://tidsskriftet.no/article/1748238>
20. Helse- og omsorgsdepartementet (HOD) (2011): NOU 2011:11 Innovasjon i omsorg
<http://www.regjeringen.no/nb/dep/hod/dok/nouer/2011/nou-2011-11.html?id=646812>